

Министарска криза средином децембра 1915 године

У јулу 1914 године ушла је Црна Гора у рат са Аустријом после тек завршених балканских ратова, у којима је имала огромне људске жртве (10.381 погинулих, умрлих и рањених), а била је и војнички и економски истрошена. Природно је, да таква Црна Гора није могла издржати нови дуги и тешки рат са једном великом европском државом без помоћи са стране. Годину дана после почетка рата, у јулу 1915 године, овако је изгледала резерва муниције: »Црногорска војска располаже са врло мало артиљеријске и пешадиске муниције, те је неспособна за ма какву озбиљнију акцију. Тако за аустриску Манлихерову пушку нема више од 200 метака на пушку, за немачку маузерку 480 метака, а за руску московку по 760 метака на пушку. Са топовском муницијом стоји се још горе, јер има велики број топова, који имају по 80 метака на цев, као пољски руски обуховски и пољски Крупов брзометни топ 7.5 см., а највећи број метака је на један топ 650 за пољске Дебанжове топове. За хаубице Шнајдер-Кане 12 см. има свега по 75 зрна на цев, а за Крупове хаубице 12 см. свега по 35 зрна на цев«.¹)

Савезници су се недовољно бринули да овај недостатак надокнаде, што се јасно види из извјештаја ондашњег начелника Штаба црногорске Врховне команде, који 14 јула 1915 године шаље овај извјештај србијанском министру војном: »Црногорска Влада набавила је у Француској муницију, оружје, одело и храну за своју војску, али нема могућности да то пребаци у Црну Гору. Пут преко Србије врло је тежак, а савезничка флота неће да им осигура транспорте до Бара. Једини је начин да се из Солуна изврши транспорт до Медуе, али Грци им не даду лађе. Црногорска влада учинила је корак код грчке владе да им дозволи најмити неколико бродова за овај циљ, али се боји да неће успети, па зато моли нашу (т. ј. србијанску) владу, да се заузме код грчке владе, те да ова дозволи овај транспорт«.²)

Исхрана војске такође је била врло слаба, а често и никаква. Ондашњи секретар краља Николе Милош Живковић пише о при-

¹) Часопис Ратник за новембар-децембар 1924 г. (Год. XL, св. XI—XII), стр. 8.

²) Ibidem, 11.

ликама у Црној Гори средином децембра 1915 године, па каже и ово: »Војска нема више ни хране, ни одеће, ни муниције. Хране је било најмање. Само још за десет дана има тајина. Оброк је од поодавно био смањен сваком војнику са једнога кила хлеба на 250 грама дневно, и то каквога хлеба, који није ништа ваљао! Других врста хране није ни било. Потоња реквизиција стоке ову је исцрпела. Конзерава нигде. Један део хране предан је био српским трупима у Скадру. Тражена је од Српске Врховне Команде у Скадру хитна помоћ, бар да врати позајмљену количину хране. Није било помоћи ни отуда. И српска је војска у исто доба трпела исту оскудицу...«³⁾

Међутим од 19 јула 1914 г. није била на окупу Народна скупштина. Тога дана она је одржала своју сједницу, која је при крају сједнице претворена у тајну. Краљ Никола није радо пристајао да потпише указ о новом скупштинском засиједању. Његов секретар Живковић износи ове разлоге. »Кад је Влада подносила указ за сазив Скупштине, Краљ ју је одвраћао од тога корака. Пред тешке војне и државне кризе — рекао је — навући ћете и себи и мени на врат још и министарску.«⁴⁾ Напосљетку је краљ пристао на сазив новог скупштинског засиједања, те је краљевим указом од 6 децембра ријешо, »да се Народна Скупштина, састављена од народних посланика изабраних за скупштинску пероду 1914, 1915, 1916 и 1917 године, сазове у ванредни сазив на дан 12 децембра 1915 године.«⁵⁾

Одређеног дана већ у 9 сати прије подне били су у скупштинској дворани народни посланици и министри Мирко Мијушковић (министар финансија и грађевина и заступник претсједника Министарског савјета и министра спољних послова Јанка Вукотића), Љубомир Бакић (министар правде), Саво Вулетић (министар унутрашњих послова), Гаврило Церовић (министар просвјете и црквених послова) и бригадир сердар⁶⁾ Машан Божовић (министар војни). На позив министра унутрашњих послова, сви посланици пошли су на позив Светога Духа, а по повратку из цркве привремено претсједништво извршило је прозивку посланика, те је »утврђено да је на окупу 61 посланик, дакле, довољан број за рјешавање.« Тајним гласањем изабран је за претсједника Скупштине Мило Дожић⁷⁾ и пошто је изабрано претсједништво

³⁾ Милош Живковић Пад Црне Горе, Никшић-Беране 1935, 33.

⁴⁾ *Ibidem*, 24.

⁵⁾ Глас Црногорца број 58, од 8 децембра 1915 г.

⁶⁾ У Гласу Црногорца број 57, од 5 децембра 1915, налази се и ова вијест: »Његово Величанство Краљ благоизволио је подарити титулу сердара г. Министру Војном бригадиру Машану Божовићу и начелнику штаба Врховне Команде г. пуковнику Пешићу, и то: првome титулу пиперскога, а другome титулу бјелогорскога, сердара«.

⁷⁾ »На тајном гласању гласао је 61 посланик. Са 42 гласа изабран је за предсједника Народне скупштине г. Мило Дожић... За поглед предсједника добили су: г. Петар Пламенац 15 гласова, а г. Ми-

заузело своје мјесто, претсједник Дожић се захвалио Народној скупштини на повјерењу, »желећи јој срећан састанак и слободан патриотски рад.« Убрзо затим закључен је у 11¼ први претходни скупштински састанак.⁸⁾

Сјутрадан, 13 децембра у 9¼ прије подне претсједник Дожић отворио је други претходни скупштински састанак у присуству свих министара који су били и на првом претходном скупштинском састанку. Послије читања краљевог указа (прочитао га је министар Мијушковић) о отварању скупштинских сједница, претсједник Дожић одао је пошту палим јунацима овим говором:

»Господо народни посланици,

Прије преласка на дневни ред, света нам је дужност одати најдубље поштовање сјенима свијех за спас и слободу витешки палих бораца Црне Горе, братске нам Краљевине Србије и великих наших Савезника, — чије ће славне подвиге свагда поносно спомињати и будућа наша покољења као свијетле примјере новим нараштајима! — Слава им и вјечан помен!« — што је Народна скупштина прихватила и устајањем одала пошту палим витезовима са »Слава им и вјечан помен!« Скупштина је поздравила и Савезнике, а затим је претсједник Скупштине Дожић дао ријеч заступнику претсједника Министарског савјета М. Мијушковићу, који је затражио »да се ова скупштинска сједница претвори у тајну, што је Претсједник и учинио и позвао публику да напусти скупштинску дворану. Даљи је рад настављен у тајној сједници.«⁹⁾

Рад овсга скупштинског састанка, који је протекао у тајној сједници, није довољно познат. У Гласу Црногорца, званичном листу црногорске Владе, о томе састанку нема више ни ријечи, а, колико је мени познато, стенографске биљешке овога засиједања нијесу доспјеле ни да се штампају. Међутим ондашњи секретар краља Николе, Милош Живковић, посвећује доста простора састанку црногорске Народне скупштине средином мјесеца децембра 1915 године. Он у томе излагању наводи разна ондашња причања о тајној скупштинској сједници и њеном експозеу, која су, сигурно, вјерно забиљежена. Живковић наглашава, да су и посланици донијели у престоницу »црне слике и жалосне приче о стању у војсци и народу«, а имали су да бирају између два

х а н л о И в а н о в и ћ 14 г л а с о в а . — Пошто ни један од ових није при првом гласању добио апсолутну већину гласова, то је, на основу чл. 13 Пословника, приступљено ужем избору између г. Петра Пламенца и г. Михаила Ивановића, који су на првом гласању добили највећи број гласова; и на ужем избору, тајним гласањем, са 28 гласова изабран је за потпредсједника Народне скупштине г. Петар Пламенац« (Глас Црногорца број 60, од 16 децембра 1915 године).

⁸⁾ Глас Црногорца број 60, од 16 дец. 1915.

⁹⁾ Ibidem.

главна питања: »или продужење рата до крајности — или одрешене руке Влади за друге, нове путеве«. Живковић, по моме мишљењу сасвим оправдано, пребацује народним посланицима, да нијесу схватили озбиљно тешки положај своје отаџбине, што се видјело и по њиховима бирањима скупштинскога часништва. По Живковићевсм мишљењу и Влада је учинила велику грешку, што је сједницу претворила у тајну, јер онда нагађањима није било краја, а њих су увелико подржавали и сами чланови скупштинске опозиције. Поред тога ни Владиног експозе није био такав, да се морао читати у тајној сједници, јер се све то могло рећи и у јавној сједници »без увреде и за кога« — каже Живковић. Најгоре је било то, што је претварање скупштинске сједнице у тајну »био јавноме мишљењу нови тврди доказ, да се приступа закључењу мира. Влада — мишљаше се — не жели о миру да говори у јавној сједници. Не може јавно, за сада, да износи све узроке и побуде, који Црну Гору упућују да се одвоји од Савезника. Није опортунo допустити отворену критику потоњих. Тако је држало целокупно јавно мишљење«. Живковић наводи и то, да је краљ Никола био противан читању Владиног експозеа у тајној сједници, »али је ипак попустио мишљењу Владе, пошто му је напоменула опасност од јавне нескрупулозне критике са стране опозиције«. ¹⁰⁾ Живковић наводи свега у десетак редака садржај тајног Владиног експозеа, али одмах додаје, да је »тема тајне скупштинске сједнице још истогa дана у престоници била потпуно јавна. Владино експозе био познат. Означен је био маском, под којом се нешто друго крије. Преко њега се прешло. Он не побуђиваше толико интересовање публике. Нешто је сасвим друго ову занимало. То бејаше говор војводе Гавра Вуковића. Само је он претресан и коментарисан.

¹⁰⁾ Нијесам имао могућности да дођем до списка чланова скупштинске опозиције, па доносим званични списак свих народних посланика за скупштински период 1914—1917 године: Андрија Радовић, Богдан Вукотић, Васпилије Жутић, Васо Мартиновић, Вуко Кривокапић, Вуле Вучинић, Гаврило Церковић, Гавро Вуковић, Дервиш Омербашић, Ђуро Вучинић, Живко Драговић, Зарија Вуковић, Иван Брајовић, Иво Ђуровић, Илија Мијушковић, Илија Прелевић, Јакша Поповић, Јанко Спасојевић, Јанко Тошковић, Јован Ђурашковић, Јован Матановић, Јован Радојевић, Јован Поповић, Јово Голијанин, Јоко Гојнић, Крсто Јаблан, Крсто Поповић, Крцун Војводић, Лабуд Гојнић, Лазар Томановић, Лука Ивовић, Љубо Бакић, Марко Вукосавовић, Марко Ђукановић, Машан Божовић, Мато Грдинић, Мато Павићевић, Милисав Николић, Милсав Шаковић, Мило Дожић, Мило Драгојевић, Мило Церковић, Мирко Мијушковић, Митар Вукчевић, митрополит Митрофан Бан, Михаило Буквић, Михаило Ивановић, муфтија Муртеза Карађузовић, Нико Пејановић, Никола Бајагић, Никола Вучинић, архиепископ Никола Добречић, Никола Јовановић, Никола Шкеровић, Павле Вујисић, Петар Пламенац, Радоје Радојичић, Радосав Бојовић, Радуге Стаматовић, Рафаило Лепосавић, Ристо Поповић, Сава Драговић, Сава Ковачевић, Сава Вулећи, Сава Кривокапић, Сава Радуловић, Секула Дрљевић, Симо Марић, Станко Обрадовић, Стево Лопичић, Томо Кажичић, Филип Добречић, Филип Јерговић и Шпиро Глиговић (Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине, сазване у редован сазив 15 јануара 1914 године, Цетиње 1915., стр. 845).

Војвода је после Владиног експозеа узео реч и оштро је критиковао Савезнике. Питао је Владу: шта чека још и зашто не предузима мере за спас Црне Горе док је на време? Знало се и то, да нико нише није говорио, и да Влада ниједном ријечи није реагирала на војводина излагања. . . Утисак је тајне седнице неминовно био тај, да Краљ већ има аранжман мира с Аустријом. Ширио се кроз престоницу, у унутрашњости земље по народу и војсци на фронтима. Влада је пруюпустила да тај утисак сузбије и обеснажи ма каквом јавном декларацијом. . . «¹¹⁾

О тој историској тајној сједници црногорског Министарског савјета мени су познате још само неколико реченица једнога од ондашњих црногорских министара, које су написане поводом Живковићеве књиге, али нијесу ништа допринијеле расвјетљењу овога питања.¹²⁾ Сређујући један дио ранијег личнога архива краља Николе ја сам наишао на препис (откуцан на писаћој машини) историског Владиног експозеа, прочитаног на тајној скупштинској сједници дана 13 децембра 1915 г., па мислим да га заслужује у цјелости објавити. Експозе је датиран на Цетињу 13 децембра 1915 год. Како је претсједник Владе и министар спољних послова дивизијар Јанко Вукотић био заузет важним догађајима на фронту, то га је још од 21 септембра заступао министар финансија и грађевина Мирко Мијушковић, те су тога ради експозе потписали: Мирко Мијушковић, Љубомир Бакић (министар правде), Саво Вулетић (министар унутрашњих послова), Гаврило М. Церковић (министар просвјете и црквених послова) и бригадир сердар Машан Бсјковић (министар војни). Текст експозеа дословно гласи:

»Господо народни посланици,

Од онда, када смо се растали пред садањи рат, а по закључку пшљедњег скупштинског засједања, одиграли су се многи и многи значајни догађаји, у којима је и наша олацбина учествовала с интензивношћу, која је у велико премашила њене моћи. За ово је Краљеска Влада, у колико је то до ње стојало, залагала сву своју вољу и енергију. А колико су јој и какве тешкоће биле препоне у томе, можете, господо посланици, и Ви у многоме пројмити, — и ако не знате и детаље Владиног рада, — кад Вам је позната наша оскудица у свему и свачему што је потребно за вођење оваквог страшног рата. Војсци и народу много је требало, а ми смо мало од свега тога имали и морали смо се свакојако довијати. Црпили смо све могућа Уставом и законима земаљским допуште-

¹¹⁾ Милош Живковић Пад Црне Горе, 23—28, — По Живковићевом излагању би излазило, да је тајна сједница била 12 децембра (Пб., 12 и 25—26), а да је Влада дала оставку 14 децембра (Пб., 28). Међутим, то је све било 13 децембра.

¹²⁾ Записи књ. XV., стр. 210—215. — Ту погрешно стоји, да је тајна сједница била 12 децембра (Пб., 213).

на средства у земљи, апеловали смо на наше савезнике, очекивали од њих, надали се на њихова обећања, која нијесу могла бити свакад испуњена, што нас је више но ишта пометало у нашем раду, те се, тако рећи, стално ишто из борбе у борбу не само на фронту према непријатељу, него и у свему другом. Код оваквог стања ствари, Краљевској Влади је добро дошла била свачија помоћ ма које врсте она била и често је помишљала на сазивање Народне Скупштине и то не у циљу да с њом подијели одговорност за рјешавање појединих питања, која је по Уставу Влада могла и сама рјешавати (другојачих питања није до сад искрсавало), јер ту одговорност у пуној јој тежини Краљевска Влада хоће да задржи за себе, већ су жеље и побуде наше биле за сазив Народне Скупштине чисто парламентарне природе. Али да та Влада жели буде задовољена није било потребне згоде. Акутна и врло важна питања, која су се могла, али не и морала износити пред Скупштину, текла су стално таквом брзином да се ни тренутка нијесу могла одлагати без озбиљне штете. Њих би Скупштина могла пропраћати само тако, ако би стално била на окупу, а тад опет она не би била оно што је: контрола Влади и законодавни чинилац, већ би се претворила у извршни-управни орган. Овако јој, пак, остаје њено право, да у своје вријеме цио наш речени рад пропрати и спијени. И ми ћемо, кад се и ако се садање муке преброде, положити рачуна о свему нашем раду, а за сад смо, на жалост, у таквим приликама, да се Круна, Влада и Народна Скупштина специјално морају њима позабавити. Пред нама је на дневном реду, као што знате, тако крупно питање по земљу, да оно сва друга засјењује и потискује.

Знамо да би Вас интересовало чути о свијема перипетијама, кроз које се пролазило до данашњег стања, а оно је створено ван нас и пошљедица је узрока, који су за нас управо били *vis maior*; али због озбиљности садањих прилика и акутности оног, с чега се управо и састадосмо, не можемо ни о томе дуго разлагати.

Знате наше побуде за садањи рат, јер су оне и Ваше побуде као народних представника, које сте у јулу 1914 године онако племито и патриотски манифестовали. Црна Гора је, пак, у томе најревносније шљедовала све до данашњег дана. Она је сматрала за свој идеал у овом рату, да до највећих скрупула преставља према свијема савезницима коректног савезника, а, уз то, према Србији и истинског брата, а према Русији и брата и благодарног штићеника.

Влада и Врховна команда обију српских Краљевина, на особито задовољство Русије, споразумјеле су се, те су још од самог почетка овог рата двије српске војске — Црне Горе и Србије имале заједнички оперативни план, по коме смо ми, поред другог, дали били 2/3 наше војне снаге за операцију к Сарајеву, чему је, уз остало, био циљ и одбрана западне Србије од непријатељске навале. Измијењени су делегати код обје братске војске. Делегата

србијске војске, пак. Његово Величанство Краљ је истовремено поставио и за начелника штаба наше Врховне Команде. Осим поменутог делегата дошло је још официра из Србије у нашу Врховну Команду, за инструкторе наших регрута и на бојни фронт. Србија се примила била да нас и материјално помаже у овом рату.

По том заједничком плану наша је војска оперирала славно, чему су најбољи свједоци херојски подвизи наших трупа на Гла-синцу и даље Романијом до на домак Сарајеву, на Калиновику, на Грахову, Клобуцима, па доста велико освојење непријатељске територије у Босни и у Приморју итд. Кулминација, пак, витешких напора пригорске војске и наше братске и савезничке вјерности постигнута је јесенас, када су наше трупе све чиниле и учиниле за одбрану од три непријатеља једновремено нападнуте Србије. Но о овоме ће бити ријечи нешто доцније, а сад да идемо у главном хронолошким редом.

У току садањег рата Краљевска Влада је, поред толиких тешкоћа које су је стално у раду пратиле, имала да сврши и скадарско питање и она га је, мислимо, свршила тако, како се оно могло пожељети.

Не треба да Вам овдје објашњавамо што је за нас Скадар. Ум и срце наше к њему су вазда били окренути, а особито од Балканског Рата, кад нам око Скадра остадоше неколике хиљаде наших витезова и када смо на њ притврдили и запечатали наша ваздашња историска и национална права. Још мање је потребно овдје позлеђивати ону рану срца народнога, коју добисмо приликом напуштања Скадра у априлу 1913 године. О свему је овоме Краљевска Влада водила рачуна од самог почетка овога рата, рачунајући да ће нам он и Скадар донијети. Али је стрпљиво чекала остварење те наше опште жеље за Скадром. Ми нијесмо изишли из стрпљења ни онда, када је Италија окупирала Валону и Грчка Епир. Али, када нам Арбанаси почеше пљачкати провијант за војску и робу наших трговаца не само у пристаништу Св. Јован него и дуж Бојане, која је великим дијелом наша ријека, наша анектирана територија, и којом нам је провоз загарантован не само Лондонском Конференцијом, но још и Берлинским Конгресом; када нас од наших непријатеља и њихових агената договорени Арбанаси и иначе почеше нападати на граници, што истовремено чиняху и према Србији, те ову изазваше, да окупира извјесне стратегијске положаје у пројектованој Арбанији, па и градове Елбасан и Тиран, — онда нас је то стрпљење издало. Као што видите, све су се околности биле стекле, да апсолутно није више било чекати ни тренутка са заузимањем Скадра и Малесије, јер, и кад би пренебрегли наше аспирације на њих, морали смо их заузети из моменталних животних потреба наше војске и народа. Шта више чести нереди тамо пријетили су да се претворе у револуцију у Скадру и околини, што би нас такође запљуснуло и ко

зна још какве би и колике биле од тога рђаве пошљедице за нас и наше интересе. Зато је Влада, узев ово питање као чисто политичке природе, у сагласју с Његовим Величанством Краљем половином јуна ове године и извршила окупацију Скадра и Малесије на начин, који је за најбољи наша. А да је тај начин био одличан показало се одмах по реченој окупацији, о којој смо наше савезнике извјестили као о свршеном чину, наглашујући, да припуштамо да судбина Скадра и од нас окупиране територије у пројектованој Арбанији коначно ријеше силе уз рјешење питања о Валони, Епиру итд. И тај је наш акт од стране савезника тако и примљен. Наш улазак у Скадар представља прогрес. Особито је сваком импоновао ред и поредак, који смо онамо завели, а што су нам признали и они, који су с извјесним знацима негодовања примили нашу окупацију Скадра и Малесије. Да је, пак, та окупација била од великог значаја не само за нашу црногорску и општу српску ствар, но и за ствар савезничку уопште, најбоље показује данашња употреба од нас окупиране територије и њене обале како за нас тако и за пострадалу Србију и у опште за наше савезнике. Нежељени догађаји најбоље доказаше, да је Црна Гора у скадарском питању радила не само патриотски но и мудро и ти догађаји најбоље демантоваше оне, који су било из необавијештености било иначе своје инсинуације противу Црне Горе везали били и за скадарско питање. Иако је сваком појмити како у данашњим моментима би много био отежан положај наш и наших савезника, а нарочито сестре наше Србије, да Скадар с Малесијом није у нашим рукама.¹³⁾

¹³⁾ У Краљевом личном архиву сачувана су два оригинална акта којима Влада тражи да Краљ као врховни командант нареди окупацију Скадра и Његове околине. Оба документа објавио је Душан Вуксан у »Записима« (књига XVIII., стр. 117—118), али сигурно штампарском грешком првome је погрешан датум (26 марта мјесто 26 маја), а другome само редни број (200 мјесто 202). Иако су оба документа објављена сигурно ће бити од користи да их и ја овом приликом наведем, како би питање о коме је ријеч у експозеу било јасније.

I

Краљевина Црна Гора
(мјесто грба)
МИНИСТАРСКИ САВЈЕТ
Б р о ј 201

Ц е т и њ е, 26 маја 1915 г.

ЊЕГОВОМ ВЕЛИЧАНСТВУ
КРАЉУ ГОСПОДАРУ

Ц Е Т И Њ Е

Потписати у име својих колега и своје најпонижније моли Ваше Величанство, да поклони достојну пажњу овој представи.

Познато је Вашем Величанству, колико је неприлика, сметња и понижења сусједна Албанија причинила Црној Гори од почетка овог рата, а и од прије, па до сада.

Разуздани Албанаси нападали су на нашу границу, убијали и пљачкали погранично становништво и стражу. Спречавали су превоз наше робе Бојаном,

Влада је сву нужну пажњу поклонила за вријеме овог рата и питању о повратку Црногораца из Америке, који су онамо били раније отишли ради зараде. Њихов повратак у отаџбину био је потребан и да нам као војници буду на ратишту противу непријатеља и да попуне наше ратовима проријеђено становништво у државним границама проширеној домовини. Упутили смо у своје вријеме два делегата у Америку и дали им средства и упуства, како би нам се отуд што више браће повратило. У средствима за то помогао нам је обилато и наш савезник Енглеска и било је у овоме послу успјеха, што, увјерени смо, јако весели наш народ и његове Представнике.

Заузев Скадар с околином, те и његово пристаниште Св. Јован и осигурав тако пролаз Бојаном, у многе смо олакшали наш економски положај, који због раније искључености употребе барске луке бјеше јако отежан. Али, наравно, остале су и последице у велико тешкоће за нас, јер наши транспорти ни даље нијесу свакад, кад нам је потреба била, могли бити праћени савезничким ратним лађама ушљед опасности, која нам је у Јадрану пријетила од непријатеља, нарочито од његових сумарена. То нам је и даље чинило велике незгоде, јер нам нијесу могле уредно долазити животне намирнице за војску и народ, нити набављени ратни материјал. Шта више много је од тога и упропашћавано, кварећи се у паробродима на мору, гдје је бивало по неколико мјесеци, а и пропадајући коначно, бивајући одведено или потопљено. Краљевска Влада и даље није престајала молити савезнике, да се осигура пристајање транспортних бродова уз нашу обалу, истичући не-

пљачкали ју и уништавали. Скадар је служио као легло интрига противу Црне Горе и одатле су се протурале све лажне вијести о истој, удешаване и потпомагане од онамошњих аустријских агената.

Све то Ваша Влада (тријел) је и скоро мучке преко тога пре(лази)ла, а све из обзира према наш(има)савезницима, нарочито према моћној заштитници Русији, који су увијек савјетовали, да се стрпимо и да ће ствар бити повољно регулисана. Посљедњи скандали, који су се с нашим храном у Медови одиграли, показали су врхунац покварености и разурданости Арбанаса. Поред свију пропуста, које смо на посредовање представника овдашњих савезних сила учинили Арбанасима, ови су на разбојнички начин дијелом разграбили а дијелом уништили нашу храну у Медови. Једва да ће се од ње спасити неки незнатни дио, а и овај ће бити ушљед дугог задржавања у Медови покварен.

Док народ и војска у Црној Гори гладује и живи о коријењу, док се Црногорац налази на граници хрвајући и више но може да допринесе слому заједничког непријатеља, Малисори, у служби тог истог непријатеља, пљачкају нашу храну, ниште наш иметак, који смо мучком сакупили и који нам још једина нада бијаше, да ћемо моћи бар за неко вријеме очувати и народ и војску од очигледне пропасти — од глади.

Овај разбојнички чин Арбанаса (нај)јачи је доказ, да у тој земљи нема (ре)да и да ће нам она и унапријед чи(ни)ти све што може, да отежа (и он)јако тежак и очајан положај Црне Горе.

Да онамо нема реда и да га неће ни бити наводимо Вашем Величанству и писмо Пренк Биб-Доде, предсједника највише управне власти у Скадру, упућено једном онамошњем консулу, у којему се дословце вели: »... јер са

опходност тога. Обећавамо нам је испуњавање наших тражења. Обећавања су понекад и испуњена, а више пута, као што је већ речено, и нијесу, уз објашњења и правдања оних који су имали за задаћу да их извршују, због немогућности извршења. Слободни смо рећи, да је Краљевска Влада улагала највећи труд, да у овом буде што боље. Слата је, поред осталог, за то и за друге послове своје делегате на страну, који су ревностно радили у смислу Владиних инструкција. Влада је употребљавала, поред осталог, и јединствени такт према свијема савезницима, тежећи свијем тим за највећим успјехом у њиховој помоћи и што тај успјех није постизаван у колико је нама било потребно, за то Црна Гора и њена Влада немају апсолутно никакве кривице, — већ је то ван њих у приликама и околностима.

сличним народом, као што је овај Арбанашки, не може се ништа доброга учинити.«

На основу свега изложенога част ми је најпонижније замолити Ваше Величанство, да издаде наређење Врховној Команди, да се заузме Скадар са околицом, да се намири и окупи наша опљачкана роба и успостави онамо ред, како би могли осигурати исхрану војске и народа, док се прилике измијене.

Ако Ваше Величанство нађе, да се ова наша представка не може ма на којих обзира усвојити, молимо, да нам не примијетите, што смо приморани изјавити, да даље не можемо остати на својим положајима и да Вам најискреније и најпонижније захвалимо на указиваном нам повјерењу, за које ћемо Вам остати вјечито благодарни.

Заступник Министра Предсједника
и Министра Војног
Министар Финансија и Грађевина,
Р(исто) Поповић

II.

Краљевина Црна Гора
(М. г.)
МИНИСТАРСКИ САВЈЕТ
Бр ој 202

Ц е т и њ е, 28 маја 1915.

Његовом Величанству Краљу
Врховном Команданту

Ц Е Т И Њ Е

Одлажући с дана на дан питање окупације Скадра и околине, ми ћемо изграти цијелу ствар и изложити се опасности да Скадар потпуно изгубимо, јер би нам још сјутра интервенција Вел. Сила могла везати руке.

Без обзира на све околности најпонижније и најљуђдније молимо Ваше Величанство као Врх. Команданта, да још данас изда наређење Команданту ст. србијанског одреда госп. бригадиру Вешовићу и Команд. VII дивизије госп. бригадиру Гојнићу да хитно и неодложно наступају на Скадар, а команданту бојанског сектора да буде спреман да и он уђе у Скадар, кад за то буде момент с обзиром на наступање горњих.

У име својих колега и своје
најоданији В. Величанству
Р. Поповић
заст. министра предсједника
и министра војног
министар финансија

Но, и пред свега наведеног, ипак помоћ савезника за нас била је велика, управо огромна. То и сами можете појмити, господо народни посланици, који знате нашу финансијску моћ и уопште економско стање, па ипак могли смо уз то ратовати ево већ година и по дана. То су нам једино савезници омогућили, који су нам не једном изразили своје жаљење, што та помоћ због прилика, које, као што је речено, онемогућавају транспортовање, није могла бити онолика колика нам је била потребна и колико је заслуживала и заслужује Црна Гора. Краљевска Влада, пак, и ако се трпјело и трпи, никад није због тога унијела рђав тон у опћењу са савезницима и зато су наши односи с њима остали и до данас као најбољи. Особито братска Русија и племенита Француска и у најтежим приликама за себе нијесу никад заборавили, да учине за Црну Гору потребно, колико се то могло. Русија нам је дала била толико жита, да би то, да је стигло, било довољна храна за нашу војску и народ ма рат и дуже трајао; не малу помоћ у храни за војску дала нам је и Енглеска; дали су нам и Русија и Француска, као и Енглеска, потребне кредите (уз редовну новчану помоћ, што је преко Србије добијамо за издржавање војске) за разне набавке за војску, а прве двије и саме су нам давале од свога ратног материјала, што смо у велико искористили у колико је дошло до наших руку и било нам је то од неоцијењене користи у моментима, када нам је највећма требало.

Као што видите, господо народни посланици, из доведе реченог и као што и иначе знате, јер сте били ко у нашој војсци, а ко у позадини у народу, велике су тешкоће и до сад биле с којима смо се морали борити у очекивању срећног свршетка овог рата, а у нади да ће тај свршетак нашем народу донијети оно, о чему смо ми и наши претци толико вјекова сањали. Али све то ипак бјеше цвијеће при ономе што сад настаје.

Крајем септембра ове године поново је Србија нападнута са сјевера сад већ од здружених аустроугарских и њемачких армија. Браћа Србијанци, како су се научили, давали су отпор херојски и, кад се бјеше на путу да се још једном прослави српско оружје, отпадник од Словенства Бугарска напада на Србију, због чега је и Црна Гора објавила рат Бугарској.¹⁴⁾ Краљевска Влада је слу-

¹⁴⁾ У личном Краљевом архиву (фасцикула за 1915 годину) налазе се преписи ова два документа у вези с објавом рата Бугарској:

I.

ПРИЈЕПИС

Посланство
Краљевине Србије
N.о 523.

Ц е т и њ е, 2. октобра 1915.

Господине Министре,

Част ми је извести Вас, да је бугарска војска до 30. пр. мес. у вече извршила неколико местимичних напада на граници Србије, а од јуче у вече

тила што сад чека српски народ, те је још онда умолила савезне силе преко њених овдашњих представника, да се Србији помогне тако, што ће се савезничке трупе искрцати гдје на нашој морској обали или у Дубровнику и да се непријатељ нападне одовуд, те да му се омете акција на Србију. Црна Гора је стављала у ту сврху савезницима на расположење цјелокупна своја средства и своју војничку снагу, да се све то употреби како се за најбоље нађе за одбрану њене сестре Србије. Није притом од наше стране чекато на одговор савезника, већ је наша војска одмах предузела акцију и, као што Вам је познато, и у овој прилици је Црна Гора показала потпуност савезничке и братске вјерности, а Црногорци још једном потврдише, да су ненадмашни јунаци и да њихови ратнички напори достижу врхунац. Свједоци тога су Троглав, Вишеград, па борбе наших даље у Србији на Сухој Гори, Мучњу, Јавору, према Новом Пазару итд. Задаћа је наше војске у овим тешким моментима за Српство била, да што више непријатељске

напала је целу границу од Зајечара до Радовишта. На тај начин Бугарска је без икаквог повода и без претходне објаве рата отпочела непријатељства против Србије, која се према томе налази од јуче 1 ов. мес. у ратном стању са Бугарском.

Изволите примити, Господине Министре, уверење о моме најодличнијем поштовању.

(Потписао) Љуб. М. Михаиловић

Господину
Господину Мирку Мијушковићу
Министру Финансија и Грађевина
Заступнику Председника Министарства и Министра Спољних Послова

II

ПРИЈЕПИС

Ministère des
Affaires étrangères
du Royaume de Monténégro
N.º 2441

Cettigné, le 2 октября 1915

Господине Посланиче,

Част ми је потврдити пријем Ваше цијењене ноте од 2. октобра т. г. N.º 523 којом сте ме извољели извијестити, да је Бугарска без повода и без претходне објаве рата отпочела непријатељства против Србије, које се према томе од јуче 1. октобра налази у ратном стању са Бугарском.

Сматрајући овај невитешки нападај од стране Бугарске на Србију, као да је учињен и на Црну Гору, у име Краљевске Црногорске Владе молим Вас, Господине Посланиче, да бисте посредовали код Министра Спољних Послова Краљевине Србије г. Пашића, да он, пошто ми немамо свог представника у Софији, познатим му путем саопшти софијској влади, да се од данас 2. октобра т. г. Црна Гора налази у ратном стању са Бугарском.

Изволите, Господине Посланиче, и овом приликом примити увјерење о мом најодличнијем поштовању.

(Потписао) М. М. Мијушковић

Господину Љ. МИХАИЛОВИЋУ
Извајредном Посланику и Опумоћепом Министру Краљевине Србије
ЦЕТИЊЕ

војске на се повуче; да нападајима омета непријатељске операције у Србији и да штити стегу србијанској војсци к југу и западу. И заиста Црногорци су уз велике жртве и напоре ту своју улогу сјајно одиграли, што им је од Србије признато и толико подигло реноме међу савезницима и уопште у свијету.

Сила прилика донесе да херојска Србија подлегне у неравној борби и да је три здружена непријатеља прегазе. У току њеног пропадања ми смо се опет обратили савезницима, да нас помогну — да помогну српство, ако не оружаном силом, а оно храном и муницијом, како се не би до краја пропало. Одговорено нам је, да ће бити снабдијевана храном и другим потребама како наша војска тако и остаци србијанске војске, који су узмакли пред силом непријатеља у Црну Гору, па не само то, него да ће се доносити хране и за наш сиромашан народ и избјеглице из Србије и других српских крајева. Бригу о тим транспортима примила је на себе Енглеска и већ је у Скадру инсталирана нека њена организација за тај посао. Ми не сумњамо у добру вољу савезника за све ово, али према искуству које имамо присиљени смо страховати, да их прилике и околности не буду ометале као до сада. Зато смо поновили своју молбу код њих кад Србија тек што не бјеше сва поплављена од непријатеља и кад већ избјеглице из ње бјеху почеле стизати у наше главније центре. Сад, пак, кад ни педља од Србије није више остало незаузето непријатељем, те је и њен Краљевић регент с Владом и Врховном Командом морао пријећи к нама у Скадар, кад су наше храбре трупе морале напустити и повећи дио Црне Горе, као што знате навала је код нас од србијанске војске и избјеглица велика. Како то нама, и иначе оскудним, тешко пада, лако је појмити, а та тешкоћа се појачава опустошавањем појединих мјеста и крајева, већ појављеним болестима и другим пратиоцима збјегова. Али Црна Гора и Црногорци, руководиени (и) освједочени мудрошћу и опробаним искуством Његовог Величанства Узвишеног Краља, остају дошљедни свом старом патриотизму и братољубљу, остају дошљедни и оној својој одлуци, која је изражена од стране нашег Краља, Краљевске Владе и Народног Представништва у јулу 1914 године, да ћемо са Србијом у ватру и воду, да ћемо с њом подијелити срећу и несрећу — што нам буде досуђено. Ми смо својој браћи отворили широм врата и дијелимо с њима оно што имамо. Та ће нас наравно прије уморити, ако сткуд не буде помоћи и за њих и за нас. Ма да све то видите, истом другаче се не може, не да дужност ни допушта братско срце. Знамо, да се у овом с Краљевском Владом слажете сви Ви, господо народни посланици, и да у томе не буни ни мало оне од Вас, који су имали прилике видјети ону пустош створену уз Лим и Тару, па у Подгорици и њеној околини, у Скадру итд.

Видећи се на муци, у којој смо унутра у земљи, а будући нападани стално од непријатеља, нашли смо се побуђени ових дана још једном се обратити савезницима и представити им нашу тешку

ситуацију, нагласивши да смо без потреба за борбу и за живот, да у велико оскудијева наша војска и Србијина, која је к нама пријешла; да смо остали без живстних намириница како за наш народ тако и за пребјеглице из Србије и других српских крајева. Истакли смо високи морал нашег војника и **РИЈЕШЕНОСТ ЊЕГОВУ, ДА У БОРБИ ИСТРАЈЕ ДО КРАЈА ЗА ЧАСТ ЦРНЕ ГОРЕ И СРПСТВА И ЗНАЧАЈ ТЕ ЊЕГОВЕ ПОШЉЕДЊЕ БОРБЕ ЗА ПОСТРАДАЛО И САВЕЗНИЦИМА ВЈЕРНО СРПСТВО, ТЕ ЗА ИНТЕРЕСЕ И НАШЕ И САВЕЗНИКА УОПШТЕ И МОЛИЛИ СМО ПОНОВО ЗА ПОМОЋ У ХРАНИ И МУНИЦИЈИ ОСОБИТО.**

То Вам је, господо народни посланици, летимичан пријеглед свега онога што је нужно да знате у датом моменту. Што ће даље наступити за наш народ и нашу отаџбину у овим судбоносним тренутцима то се може само наслућивати. Али, на жалост, са пуно и пуно вјероватноће може се слућити, да ће бити све горе и горе. Даљи догађаји, који буду наступали, диктоваће и одлучивања свих, који у датом моменту буду на државном крмилу, а то је Круне и Краљевске Владе. Зато је данас нама, који сачињавамо Владу, потребно, да нам Народно Представништво, уз своје савјете, даде и одријешене руке за даље опредјељивање.¹⁵⁾

Многа мјеста из овог експозеа требало би нарочито подвући, но он је, углавном, сав толико важан, да је то скоро немогуће учинити, али рачунам да на једно мјесто треба и посебно скренути напњу. То је онај важан пасус у коме је ријеч и о небратском нападу Бугарске на Србију, у коме се налазе и ови редови: »... Краљевска Влада је слућила што сад чека српски народ, те је још онда умолила савезне силе преко њених овдашњих представника, да се Србији помогне тако, што ће се савезничке трупе искрцати гдје на нашој морској обали или у Дубровнику и да се непријатељ нападне одовуд, те да му се омете акција на Србију. **Црна Гора је стављала у ту сврху савезницима на расположење целокупна своја средства и своју војничку снагу, да се све то употреби како се за најбоље нађе за одбрану њене сестре Србије.**...« Ово и познати факат, да је током рата сва Врховна команда црногорске војске била у рукама србијанских официра¹⁶⁾ довољни су докази,

¹⁵⁾ Фасцикула за 1915 Личног краљевог архива на Цетињу.

¹⁶⁾ По званичном распореду црногорске војске (**Ordre de bataille**), штампаном у Министарству војном на Цетињу 19 маја 1915 године, састав Врховне команде црногорске војске је сљедећи:

Врховни командант Краљ Никола.

Начелник штаба ђенерал Бож, Јанковић.

Помоћник начелника штаба и начелник Оперативног одјељења пуковник Петар Пешић. Начелник Артиљериско-инжењерског одјељења почасни ђенерал (пуковник) Боривоје Нешић.

На служби у Оперативном одјељењу: потпуковници Драгољуб Михаиловић и Ђорђе Палигорић, капетани Блажо Марковић и Миро Божовић.

да Црна Гора није имала никакву »издајничку« наmjеру током рата, па је ваљда више вријеме да се и та за опште ствари само штетна прича једном избаци из наше науке.

И Милош Живковић¹⁷⁾ и Саво Вулетић¹⁸⁾ наводе, да је у вези с Владином експозеом једини говорник био војвода Гавро Вуковић. Вулетић наводи и резиме Вуковићевог говора: »... Сад, кад су савезници напустили и Србијанце и нас — настављаше Вуковић — треба да спасавамо наш народ од коначне пропасти, помиривши се с Аустријом...« Нико од народних посланика »није устао, да Вуковићу опонира нити да му помогне« — каже Вулетић, те је Влада одмах иза закључења скупштинске сједнице поднијела Краљу оставку. Но из оригиналног текста Владине оставке види се, да је била поводом Владиног експозеа дужа дебата (»... да из говора скоро свих посланика, који су узели учешћа у дебати, негдје директно, а негдје индиректно, провијава други дух и расположење...«), па се доиста мора с чудом човјек питати, како то да нико од посланика не додирну у тој дебати о Владином експозеу питање које је изнио војвода Гавро Вуковић?!

Оригинал Владине оставке, поднесене Краљу истога дана иза завршене тајне сједнице, сачуван је у Краљевом личном архиву и њен текст дословно износим, као и текст Владиног експозеа:

»Ваше Величанство,

Краљевска Влада — будући је у данашњој тајној скупштинској сједници, а приликом дискусије о владином експозеу о ситуацији — осјетила:

- 1) да не може рачунати на ону широку потпору скупштинску, без које се не може одлучивати у овим судбоносним данима;
- 2) да из говора скоро свих посланика, који су узели учешћа у дебати, негдје директно, а негдје индиректно, провијава други

Састав Врховне команде по званичном штампаном распореду Министарства војног на Цетињу (*Ordre de bataille*) од 20 августа био је овакав (послије одласка ђенерала Јанковића из Црне Горе):

Врховни командант Краљ Никола.

Начелник штаба пуковник Петар Пешић.

Начелник Артиљериско-инжењерског одјељења почасни ђенерал Боровоје Нешић, начелник Ађутантског одјељења потпуковник Драгољуб Михаиловић, начелник Судског одјељења потпуковник Ђорђе Палигорић.

Шеф Обавјештајног отсјека капетан Блажо Марковић.

Шеф Унутрашњег отсјека капетан Миро Божовић.

Прногорски официри били су само задњи двојица (Марковић и Божовић), а по мјесту које су заузимали у Врховној команди њихова улога била је скоро безначајна. Ко је преживио рат од 1914—1918 и овај други свјетски рат и зна како су дуго вођене препирке између савезника око уређења заједничке команде на појединим ратним секторима, он ће лако појмити колико је Црна Гора широкогрудно схватала своје братство и заједничке интересе, кад је сву своју војску дала у руке савезничких официра.

¹⁷⁾ Пад Црне Горе, стр. 23.

¹⁸⁾ Записи XV, 214.

дух и расположење, а не оно, што је Влада својим претпоследним ставом експозеа изнијела и намјеравала даље чинити — то своју мисију сматра довршеном и подноси Вашем Величанству оставку, молећи, да је благоизволите уважити.

Потписани, као заступник предсједника Министарског Савјета, сматра за своју особиту дужност у име своје и других изјавити Вашем Величанству дубоку благодарност на досадашњем повјерењу и благовољењу, молећи понизно, да Високо Краљевско благовољење према нама и даље задржите.« Текст оставке потписао је само заступник Претсједника Министар. савјета и Министра спољних послова, министар финансија и грађевина Мирко Мијушковић, а датирана је на Цетињу 13 децембра 1915 године.¹⁹⁾

На раније наведеном мјесту Живковић је доста опширно описао ток министарске кризе од 13 до 20 децембра, а и Вулетић је о томе казао неколико ријечи. Ја тога ради нећу понављати те податке, па ни архивска документа која су у вези с образовањем нове Владе, а објавио их је Вуксан,²⁰⁾ јер сам све ово објавио највише ради текста Владинога експозеа од 13 децембра 1915, који, мислим, није до сада био нигдје у јавности познат. Из архивске грађе коју је објавио Вуксан заслужује овом приликом скренути пажњу на предлог државног савјетника Лабуда Гојнића, које би личности биле погодне за нову Владу. Он је, наиме, предложио краљу ову листу нове Владе: Лазар Мијушковић претсједник и министар спољних послова, Митар Мартиновић министар рата. Андрија Радовић министар финансија и грађевина, Лабуд Гојнић министар унутрашњих послова, Љубомир Бакић министар правде и Перо Вучковић министар просвјете и црквених послова. Од свих лица која су краљу поднијела писмене предлоге лица за нову Владу једино је Лабуд Гојнић дао своје образложење и иза наведених лица и ресора које предлаже за министре он наводи ове разлоге:

»Апстрахујући досадашња разилажења у политици и друге дисонансе, потписати је мишљења, да би именовати сви скупа имали довољно повјерења, и у унутрашњости земље и на страни, о чему ипак треба водити рачуна, па се радило о миру, а још више, ако би се рат продужио.

Потписати је такође мишљења, да у овим приликама не би требао ниједан прави син отаџбине да откаже своју сарадњу ма у којем послу за који би био позват, а најмање у овоме, о којему је ријеч.«²¹⁾ Но поред тражења мишљења од неколико виђених лица ко би требао да уђе у нову Владу, краљ је истовремено позвао у Двор Предсједништво Народне Скупштине и већи број народних посланика, са којима се је савјетовао о ситуацији, створеној остав-

¹⁹⁾ Краљев лични архив — фасцикула за 1915 годину. Текст оставке објавио је Д. Вуксан у вези са чланком С. Вулетића (Записи, XV, 215).

²⁰⁾ Записи књ. XXIII, стр. 28—31.

²¹⁾ Краљев лични архив — Упор. и Записи књ. XXIII, стр. 29.

ком Краљевске Владе.«²²⁾ На сједници, пак, Народне скупштине одржаној 14 децембра саопштио је претседник Скупштине посланицима оставку Краљевске Владе.²³⁾ Криза је трајала све до 20 децембра, када је Влада која је поднијела оставку 13 децембра замијењена новом Владом. Од досадашњих министара није ниједан ушао у нову Владу, већ је она била састављена овако: претседник Министарског савјета и министар спољних послова Лазар Мијушковић, министар правде и заступник министра просвјете и прквених послова Марко Радуловић, министар финансија и грађевина Андрија Радовић, министар унутрашњих послова Ристо Поповић, министар војни бригадир Радомир Вешовић.²⁴⁾ Истога дана положили су заклетву Мијушковић, Радуловић, Поповић и Вешовић,²⁵⁾ а Радовић не тога ради, што се тада није ни налазио на Цетињу. Дана 20 децембра изашао је Краљев указ и о томе, да отсутног министра Радовића заступа претседник Лазар Мијушковић.²⁶⁾ Сјутрадан, 21 децембра, изашао је Краљев указ, да се закључи ванредан сазив Народне скупштине који је почео 12 децембра, што је и урађено истога дана читањем Краљевог указа о томе и изјавом Краљевске Владе, да остаје вјерна програму »да уз своје велике и моћне Савезнике истраје у борби до коначне побједе, у коју никад нијесмо сумњали.« Иза прочитане Владине изјаве донијела је Народна скупштина следећу резолуцију:

»Народно Представништво, потпуно увјерено у пожртввање наше витешке војске, прихвата изјаву Краљевске Владе и очекује од ње, да ће учинити све што треба да наша Домовина и овога пута буде на висини свога позива и као ратујућа страна, и као савезник.«²⁷⁾

Нова Влада се могла трудити, да доиста Црна Гора и даље »буде на висини свога позива и као ратујућа страна и као савезник«, али је била немоћна да успјешно заврши своју мисију, јер су јој то онемогућили историски догађаји, са којима се она није могла борити. Но ипак су Црногорци до краја извршили своју савезничку дужност, па су најмање заслужили да се њихова тешка и неравна борба од јула 1914 до јануара 1917 године назове »издајничком«, како се често било уобичајило.

Ристо Ј. Драгићевић

²²⁾ Глас Црногорца број 60 од 16 децембра 1915 г.

²³⁾ Глас Црногорца број 61 од 19 децембра 1915 г.

²⁴⁾ Глас Црногорца од 20 и 22 децембра 1915 г.

²⁵⁾ Оригинални записник о заклетви чува се у Краљевом личном архиву — фасцикула за 1915 г.

²⁶⁾ Глас Црногорца број 62 од 20 децембра 1915 г.

²⁷⁾ Глас Црногорца број 63 од 22 децембра 1915. — Упор. Записи XXIII. 30.